

Boktryckarkonsten i Sverige

Det var år 1483 som boktryckarkonsten gjorde sitt intåg i Sverige och det var genom två resande boktryckare. Den ene, Bartholomeus Ghotan, var från Tyskland och hade utövat yrket i Magdeburg. Han kom senare att inneha boktryckeri i Lübeck där han 1492 bland annat tryckte Birgittas Uppenbarelser och biskop Brynolf Algotssons kanonisationsakter. Ghotan fick även uppdraget att trycka missalet för Strängnäs stift, kanske även för Uppsala. Den andre boktryckaren var Johannes Snell. Denne var en student från Rostock, som hade utbildats i det nya hantverket av Michaelisbröderna i staden. Han förde med sitt tryckeri en ambulerande tillvaro från land till land vid Östersjön och kom närmast från Odense, där han föregående år hade tryckt Caorsins skrift *De obsidione et bello rhodiano*, Danmarks första bok. Snell har gått till historien som den som lät trycka Skapelsens sedelärande samtal, *Dialogus Creaturarum moralizatus*, en latinsk fabelsamling som var vanlig under medeltiden och som användes för den folkliga predikan. Denna trycktes i Stockholm och den blev färdig den 20 december 1483. Det var på ärkebiskop Jacob Ulfssons inrådan som Snell kom till Stockholm för att trycka ett erforderligt antal av ett Missale för Uppsala ärkestift. Detta äldre *Missale Upsalense* fullbordades 1484 och är det mest betydande av de i Sverige före reformationen tryckta arbetena. Han gav även ut en latinsk lärobok.

1495 kom den första boken på svenska, ”*Aff dyäffwlsens frästelse*”. Boktryckaren hette Johannes Fabri, och han hade sitt tryckeri i Strängnäs under biskop Rogges tid. En annan biskop, Hans Brask, hade ett tryckeri i Söderköping som nedlades på kunglig befallning. Gustaf Vasa lät istället inrätta ett kungligt tryckeri i Stockholm under ledning av tysken Georg Richolff. Det blev också denne som kom att trycka Bibeln på svenska 1541.¹

I Göteborg kom boktryckeriverksamheten igång med Amund Grefwe som 1650 flyttade till Göteborg och startade verksamhet. Den första skrift han tryckte i staden var *Christelige Nyårsgåfvors Apothek*² samma år trycktes även *Ewangelia och epistler*. Vid Amund Grefwes död 1677 övergick tryckeriet till hans son Tideman Grefwe.³

Bokbindare i Skara

Det svenska bokbinderiets historia kan med full säkerhet leda tillbaka till 1300-talets senare hälft. I Vadstena kloster, som var ett centrum för många hantverk under medeltidens senare del, sysslade även många lekbröder med detta yrke.⁴

Enligt anteckningar i Hovbokbindaren Arvid Hedbergs böcker *Bokbindare, Bokförare i Sverige 1500-1630* (1914) och *Stockholms Bokbindare 1460-1880* (1949), är den tidigast kände bokbindaren i Skara, den från Stockholm inflyttade Per Larsson. Han hade utövat sitt yrke i Stockholm mellan åren 1582 till cirka 1603 varefter han flyttar till Skara. I ett flertal bokbinderiräkningar från tiden i Stockholm nämns hans namn. I två räkningar från 1582 har han även satt sitt bomärke under räkningarna. Som borgare i Stockholm nämns Per Larsson först år 1589 i skotteboken. Till sitt sista år i huvudstaden, 1603, var han boende i ”*Westra quarteret*”.

I räkenskaperna för Älvsborgs lösen omtalas Per Bokbindare år 1613. Året därpå avlider han och i räkenskapsboken för 1615 nämns hans maka ”*Elin, Per bokabinderes. Enkia – I allena*”.

Från Per Bokbindares hand finns en bok bevarad. Det är en Kristoffers landslag i avskrift från 1579 och idag tillhörig Kungliga Biblioteket. Enligt en anteckning på pärmens insida är

¹ G.E. Klemming och J.G. Nordin: *Svensk Boktryckeri-historia 1483-1883*, Sthlm 1883, s 147ff.

² Ibid s 210.

³ Ibid s 211.

⁴ Ernst Fischer: *Bokbandets historia*. Sthlm 1922, s 61.

den bunden av Per Bokbindare i Skara 1613. Därmed är den ett av hans sista arbeten då han avlider samma år.

Lagboken är bunden i brunt kalvskinn med blindpressningar. Höjden är 247 mm. På bokens främre pärm finns bilden av konung Karl IX i relief och på den bakre pärmens hans hustru drottning Kristina.

Per Larsson var inte bara duktig i att binda i skinn. 1601 nämnes i saköreslängden att han fått till 2 st. kalvskinn – 4 öre och till trome snören – 3 öre, samt att: ”är gifvit Per Larsson för dett att han hade omak att beställa trumor till stadens behoff - 2 mark”. Av detta framgår att han hade varit kunnig i pergamentsberedning, en konst som var nog så viktig för en dåtida bokbindare. Per Bokbindare finns i Skara 100 år före det att biskop Swedberg startar sin boktryckarverksamhet.

Boktryckare i Skara

På en numera försvunnen gravsten i Skara domkyrka fanns på sin tid följande att läsa:

” Här under hvilat en ährlig man fordom
Boktryckaren här vid Kongl. Gymnasium
Anders Kjellberg död år 1715 och
Hans hedersamma gumma Hustru Elisa
Bet Davidsdotter, död år 1733 på sitt
71 år samt en liten theas son.
En ährlig man som väl i verlden vandrat
Herr Kjellberg här får hvila kroppen trött,
Men själen gläds i paradise sött
I Jesu famn ibland Guds helgon andra,
Han var then som först tryckte bok i Skara,
Ty städse skal hans ähreminne gro.
Elisabeth bevisade jämt med tro
Och dygder ren sig Davids dotter vara.”⁵

Vid sin död, förmodligen på hösten 1715, hade Anders Kiellberg varit Skaras ende boktryckare under åtta år. Han hade kommit till staden 1707 och biskop Swedberg anger själv att det var han som låg bakom att staden fick sin boktryckare. Med all sannolikhet hade Swedberg träffat Kiellberg på Johan Henrik Werners tryckeri i Uppsala. Här hade Swedberg tryckt flera av sina skrifter och Kiellberg arbetade som faktor på tryckeriet. Han var säkerligen mer än så då Werner hade utverkat beslut på att han fick bo i Stockholm. Den som skötte hans tryckeri i Uppsala var alltså i själva verket Kiellberg.⁶

1710 sänder Kiellberg in en förteckning till universitetsbiblioteket i Uppsala på vad han tryckt fram till den 23 januari 1710. Av dessa listor framgår att han tryckt 21 stycken ”brud- och grafskrifter”. Dessa personversar var alltså en icke ringa del av det som trycktes hos Kiellberg.⁷

Redan 1692 hade dåvarande biskopen i Skara Petrus Rudbeckius d.y. anhållit hos Kungl. Maj:t att det skulle inrättas ett boktryckeri i Skara. Anhållan avslog bland annat med motiveringen att ingen boktryckare skulle vilja slå sig ner i Skara eller där kunna finna skälig

⁵ Västergötlands fornminnesförenings tidskrift, 3:5/6, s 102ff., Sthlm 1913.

⁶ Hans Sallander, Andres Kiellberg. Skaras förste boktryckare i *Corona Amicorum*. Studier tillägnade Tönnes Kleberg, 1968, s 188.

⁷ Hans Sallander: *Personversar tryckta i Skara under 1700-talet*. Göteborg 1971, s 6.

utkomst.⁸ Även en av Rudbeckius företrädare, Haquin Spegel, hade försökt sig på att locka boktryckare till staden men utan någon lycka. Ändå var Skara en gymnasiestad och arbete för en boktryckare borde finnas i staden. Det är först när Jesper Swedberg tillträder sitt episkopat 1702 som det kraftfullt vidtas åtgärder för att ett boktryckeri skall anläggas i Skara. Swedberg hade häri ett eget stort behov. Han hade ett flertal manuskript som låg otryckta. Han var ju verkligen en ordets man och gav ut mängder i tryck. Det blev också han som lyckades få till stånd ett tryckeri, stadens första.

Den 2 december 1704 biföll Kungl. Maj:t konsistoriets ansökan om inrättade av boktryckeri i Skara. Boktryckaren skulle erhålla ett anslag ur den s.k. domkyrkotunnan. Det dröjer dock till in på år 1707 innan Kiellberg flyttar till Skara. Hans bostad och boktryckarverkstad blir där nuvarande domkapitelhuset idag är beläget.

Av uppgifter i mantalslängderna i Kammararkivet framgår, att antalet gesäller eller läringar i Kiellbergs verkstad är olika år från år. Längderna för 1707 och 1708 saknas. År 1709 hade han två gesäller, 1710 tre, 1711 åter två och 1712 ingen. 1713 och 1714 fanns det bara en gesäll men 1715 återigen två.⁹

De första trycken som finns bevarade från Kiellbergs verksamhet härrör sig båda från år 1707. Det är två Cirkulärskrivelser daterade den 27 november respektive den 20 december. I Cirkulärskrivelsen för den 17 februari 1708 skriver Swedberg. ”Såsom här i Skara nu ett wackert tryck uprettat är/ Stiftet til diger heder och froma/ och ther til behöfwer nog papper; så wille thet wyrdiga Presterskapet låta alment kundgiöra/ at ther menige man och andre wille så groft som grant linne/ som utslitit är/ och elliest kastas bortt/ wel förwahra; så skal en wiss man alla åhr komma til them/ och thet samma emot god betalning afhemta; hwar af the förz ingen nytto hafft hafwa.”

Den första bok som Kiellberg tryckte är Adam Rechenbergs *Lineamenta philosophiae civilis*, en skolbok som omfattar något över 300 sidor. Boken trycktes på Kiellbergs egen bekostnad vilket inte var ovanligt bland tryckare. På så sätt kunde de också sälja av böckerna och därmed påräkna sig en extra inkomst.

Cirkulärskrivelser

Biskop Jesper Swedberg var mån om att hålla en god kommunikation med sina präster i stiftet. Årligen hölls synodalmöten och regelbundet utsändes cirkulärskrivelser. Under Swedbergs första tid som biskop sändes dessa cirkulär i avskrift till prostarna, men från och med 1707 trycktes de hos Kiellberg.¹⁰ De två äldsta skaratrycken är just, som ovan visats, cirkulärskrivelser. Cirkulärbreven sändes till prostarna för vidare befordran till kontraktets kyrkoherdar. Dessa skulle i sin tur meddela sina komministrar innehållet i skrivelserna. Just de senare ansåg Swedberg besitta en stor okunnighet om gällande förordningar. Prostarna skulle också vid sina visitationer övervaka att dessa skrivelser efterlevdes. Ingressen till de första cirkulärskrivelserna är pompös och typisk för sin tid: ”Ährewyrdige Herr Probst.” I senare skrivelser görs tillägget: ”Höglärde Herr Magister.”

I den ovan citerade cirkulärskrivelsen från den 17 februari 1708¹¹ finns ett antal olika råd från Swedberg till prästerskapet. Förutom uppmaningen att fira Faste-Bot-och Böndagar finns riktlinjer för trolovning. Swedberg skriver: ”Wid thetta tilfelle wil man låta wederbörandom till underrettelse och effterfölgd weta Hans Kongl. Maj:st Förordning/ gifwen i Stockholm den 28 Sept. 1685. nembl. At alla Ryttares och Knechtars Trolfofningar skola ske uti

⁸ Hans Sallander, Andres Kiellberg. Skaras förste boktryckare i *Corona Amicorum*. Studier tillägnade Tønnes Kleberg, 1968, s 188.

⁹ Ibid s 191ff

¹⁰ Henry W. Tottie: *Jesper Svedbergs lif och verksamhet II*, Sthlm 1886, s 70.

¹¹ Denna ansågs länge som den äldsta innan Hans Sallander i Göteborgs landsarkiv fann två äldre som var tryckta redan 1707. Cirkulärskrivelsen har utgivits i faksimil av Föreningen för Västgötalitteratur.

Kyrkioherdarnas eller Sochnepresternas/ samt en Officerares eller någon annan trowerdig mans närwaro; som ther kunna gifwa theras bewis. Hwar emot Rytternas eller Knechtarnas oskäligen insaga sedan intet skall gella; Så at alle trolofningar/ hwilka intet som förmålt är/ finnas wara skedde/ skola anses och hållas för ogiltiga och af intet werdevidare påpekar Swedberg att i gudstjänsten skall inte ”manfolck och qwinfolck icke stå tilsammans: at Sacristier muras in i moderkyrkion: at kyrkiornnes win ther i kellare förwares; inge grafwer ther effter låtas: messa hwar månad lysas och så i the små Församlingar. At intet bygges för nähra til Altaret/ at ju församlingen må niuta allena sin rett/ at obehindrat och utan mehn och trengsel begå Herrans Nattward/ och thylikt...”

I cirkulärbrev av den 29 oktober 1709 skriver Swedberg i anledning av prinsessan och hertiginnan av Holsteins fränfälle att sorgedräkten nu är avlagd och: ”så bör thet swarta/ hwar med predikostolarna och altaren här tils warit beklädde/ aftagas. Kunnande ock hädan effter spelen och orgorna i kyrkiorne åter få röras likmäktigt förra wanligheten.”

I skrivelse av den 4 februari 1710 kommer Swedberg in på ett av sina återkommande ämnen nämligen vikten av att hålla Bot- och Böndagarna heliga. Swedberg skriver: ”Så at ther wi förr på werdsens wis hafwe begått våra stora bönedagar för sed skull/ utan at redligen betenckia hwad thet war hålla bön och bättrings dag: så lærer oss nu straffet/ så lærer oss nu fienden med swerd/ eld och brand/ hwad thet är hålla bönedag. Neml. andechteligen höra/ och gudeligen wyrda och efterlyda hwad Guds ord oss säger. At uprichtigt ransaka vårt wesende/ och gripa an våra hemsynder/ som oss i ett sådant elende störta.”

Den 1 januari 1711 skriver Swedberg en förmaning kring nattvardsvinet: ”Jag förnimer at i somliga församlingar är mykit dåligt och odugeligt win/ som brukas til en så dyr och helig dryck wid Herrans blods anammande. För alt thet heligt är/ låtom oss intet ther med draga skuld öfwer landet: här är skuld nog förr.”

I brev av den 10 april 1712 skriver Swedberg: ”...nemligen tre Söndagar å rad i Högmesson och afftonsongen samlas skal/ til the arma **Swenska fångars hielp och understöd i Ryssland** i theras stora nöd och obeskrifwerliga elende.”

Den 26 april 1713 påminns om insamling till flyktingar då biskopen skriver: ”P.S. Til Sammankomsten/ som sker then 7 Maji wille theras Åhrewyrdigheter hwar taga med sig thet som kan wara församlat til flychtingarnas hielp och understöd...”

I brev av den 20 december 1714 påpekar Swedberg att: ”The kyrkior/ som effter tillåtelse wilja inlösa Biskopen Doct. Gezelii Bibel/ kunna then nu på Brunsbo bekomma.”¹²

I brev av den 10 april 1716 varnar biskopen församlingarna: ”Här wid giöres ännu påminnelse/ at ingen **Kyrkiobyggnad** i stiftet må företagas eller **målning eller Altaretafla eller Predikstol** göras/ utan föregånget plägat råd med Domkapitlet. Som/ wid sådant tilfelle/ kan gifwa förslag på snella arbetare...”. Tydligt fanns det redan då församlingar som utan de antikvariska myndigheternas och domkapitlets tillstånd förbättrade sina kyrkor och inventarier. I samma brev uppmanar Swedberg prästerna att till kommande prästmöte på svenska meddela honom synpunkter på hans utgivna Schibboleth.

Bland många förmaningar i brev av den 5 februari 1717 kan följande intressanta passage kring prästens egna nattvardsgång nämnas: ”Här jemte kan icke än allment lemnas/ huru som jag vwid Visitationerna jafwer förspordt/ thet Kyrkioherden och Capellanen i Församlingen/ tå the skola gå til herrans Nattward/ antingen komma tilhopa på en dag i wekon/ eller bittida om Söndagz morgonen förr Gudsztiensten/ af orsak/ at åhörarne ei motte få säija/ thet Gudszyiensten ifrå them tagen warder. Och som Kongl. Maj:tz Kyrkiolag befaller/ / at Herrans Nattwarz begående/ ther icke nödfall är/ skal offenteligen ske i Gudz församling: hwar om Kongl. Majt: tz högsta OmbudzMan ei lengesedan en god påminnelse giordt hawfer; Gud sielf wil så hafwat. Så tror jag icke/ at nogon åhörare wore så obetenksam/ at han skulle

¹² Brunsbo byggdes förmodligen av biskopen Brynolf Gerlaksson, kanske ännu tidigare, och blev ett biskopshem för skarabiskoparna fram till 1938 då den nya biskopsgården hade byggts inne i Skara.

ther på tala/ om Presterne i Församlingen/ på en söndag offenteligen gå til Herrans Nattward: utan fast mer med hiertans åstundan och glädie/ sig til en helig effterfølgo/ se/ huru theras Lärare med andacht och wyrndad(göra sin skrifftermål och Herrans Nattward begå.”

Frågan om prästens egen nattvardsgång var komplicerad under denna tid. Då det krävdes skrifftermål för nattvardens begående och prästen inte själv kunde avlösa sig kunde han ej heller själv ta emot nattvarden. Detta löstes genom – som Swedberg också skriver – att präster kom tillsammans för att avlösa varandra och därmed även kunna ta emot nattvarden. Detta borde nu ske inför församlingen och inte före eller på annan dag, enligt Swedberg.

Den andra förmaningen gäller de kyrkoherdar som låg efter med betalningen för Cirkulärbreven. Swedberg skriver: ”*P.S. Giöres än ytterligare påminnelse om the utfeste penningar för the Tryckte brefwen; hwar uppå nu följer en restlängd/ med förmodan at Hr. Probsten icke låter ske/ thet then samma vidare till thess Probsterie utsendt warder.”*

Cirkulärbreven är med andra ord en av de tidigaste kända prenumerationstrycken.

En ömmande begäran från Swedberg finns med i brev av den 12 augusti 1718: ”*Vår medbroder Kyrkioherden i Sandhem/ Wyrdig Herr Swen Börstel hafwer nu/ som bekant är/ i mong åhr/ warit blind. Och gifwer tilkenna / at han tencker betiena sig af en Oculist eller ögnaläkiare/ som hit på orte skal nyligen wara kommen.”* Swedberg uppmanar så sina ämbetsbröder att göra ett sammanskott till den blinde kyrkoherde.

Utdragen ovan, ur Cirkulärskrivelser under en tioårsperiod, ger vid handen vad dessa kunde innehålla. Pastoral rådgivning, broderliga uppmaningar men även starka förmaningar från biskopen på Brunsbo.

Böndagstexter och småskrifter.

Efter det att Swedberg initierat boktryckeriet i Skara lät han här även trycka förklaringar över de årliga böndagstexterna. Prästerna uppmanades att prenumerera på dem hos Swedberg själv. Då just böndagarnas texter varierade från år till år var dessa undervisande förklaringar av stor vikt för att förstå texterna. Och i avsikt att mana prästerna och församlingarna att hålla dessa böndagar i värdighet och verkligen leva upp till vad de var tänkta till nämligen bot och bättring sände Swedberg ut ett antal småskrifter där han allvarligt manade till bättring och omvändelse. Folkets och landets olycka bestod i att människorna inte följde Guds vilja och förmaning. Sabbatsbrott var, enligt Swedberg, vanligt och drog på sig Guds vrede. Dessa skrifter uti vilka Swedberg uppmaning till omvändelse och bättring är:

- 1: *Betänkande om Sveriges olycka, vadan den härkommer och huruvida den genom stora bönedagars firande står att lindras eller botas*, Skara 1710.
2. *Biskopen i Skara D. Jesperi Swedbergs brev till Skara stifts presterskap och församlingar om stora bönedagars firande*, Skara 1711.
3. *Gudelig beredelse till att värdeliga och med välsignadt eftertryck begå våra stora bönedagar. Det vördiga presterskapet och Kristi församlingar i Skara stift välment tillsänd af deras biskop D. Jesperus Svedberg*, Skara 1713.¹³

Personversar

Ett viktigt inslag i Skaras förste boktryckares verksamhet liksom för hans efterträdare var att trycka personversar. ”Med termen personversar brukar betecknas sådana tryck, varmed man i bunden form hyllade brudpar, en avliden person vid dödsfallet eller efter begravningen, eller över huvud taget en person vid något högtidligt tillfälle. Det innebär också, att det här rör sig

¹³ Henry W. Tottie: *Jesper Svedbergs lif och verksamhet II*, Sthlm 1886, s 102ff.

om självständigt utgivna skrifter, alltså icke tryckta tillsammans med exempelvis likpredikningar, vilka ju ofta innehålla versifierade hyllningar till den avlidnes minne.”¹⁴ Som ovan nämnts har Kiellberg i en insänd förteckning till universitetsbiblioteket i Uppsala 1710 angivit att han från 1707 till 1710 hade tryckt 21 ”brud- och grafskrifter”. Den första av dessa tryckta skrifter är över *Sveno Bjerchenius*, lektor i Skara och kyrkoherde i Götene som begravdes den 18 december 1708 i Skara.

Att det just är en präst och tillika en lärare som den första personversen handlar om är inget märkligt. Hans Sallanders förteckning över i Skara tryckta personversar¹⁵ visar att präster och lärare är överrepresenterade i materialet. Kanske inte så konstigt i en stad där kyrka och skola var så dominerande.

Den första personvers där Jesper Swedberg hyllas är tryckt 1709 och författad av Emanuel Swedberg, sedermera Swedenborg. Det är en hyllning i anledning av biskopens skrift ”*Ungdoms regel och ålderdoms spegel*”. Samme Emanuel författar även en hyllningsvers till fadern vid dennes födelsedag den 28 augusti 1716. Drygt 10 år senare, 1727, får Swedberg återigen en hyllningsvers på sin födelsedag. Denna gång är författaren Olof Knös. Den sista tryckta skrift som berör Jesper Swedberg är författad av prosten Olof Kolmodin från Flo och trycktes till biskopens begravning den 29 januari 1736 i Varnhem. Ytterligare tre begravningsskrifter trycktes för denna sorg högtid.

Swedbergs i Skara tryckta skrifter

Utan tvekan kan sägas att det primära skälet för Swedberg att ett boktryckeri skulle anläggas i Skara var att hans egna skrifter skulle kunna tryckas på nära håll. Självklart hade han även ett stort intresse att skrifter för skolan och kyrkan också skulle kunna tryckas i stiftsstad. När Swedberg kommer till Skara är han redan en etablerad författare. 10 tryckta skrifter finns förtecknade i Henry W. Totties förnämliga bok om Swedbergs liv och verksamhet. Den mest kända av dem är den Swedbergska psalmboken som trycktes i Stockholm 1694 i en rad olika format.¹⁶

Av de 10 verken som är tryckta före skaratiden är tre rektorsprogram och dyl. akademiska tryck. Den mest kända handskriften av Swedberg vid sidan av hans Lefvernesbeskrifning är ”*Swensk Ordabok*”, färdigställd cirka 1725.¹⁷

1728 utgav Swedberg även en Bibel som trycktes i Skara. Förordet är dagtecknat på Brunsbo den 1 oktober 1728. Nya Testamentet hade tryckts redan 1727. Denna Bibel följde Swedbergs principer med en enhetlig och förenklad stavning. Den kostade bara 2 Daler Silvermynt för att så många som möjligt skulle kunna ha möjlighet att köpa den. Bakom bibelutgåvan fanns en ekonomisk välgörare i den göteborgske köpmannen Sebastian Tham.¹⁸ Här följer en förteckning över de egna skrifter som Swedberg lät trycka i Skara. Förteckningen följer i princip den som återfinns i Kungliga Bibliotekets databas.

¹⁴ Hans Sallander: *Personversar tryckta i Skara under 1700-talet*. Göteborg 1971, s 5.

¹⁵ Ibid s 8.

¹⁶ Redogörelse för den s.k. psalmboksstriden finns hos Bengt Wahlström, *Studier över tillkomsten av 1695 års psalmbok*, Uppsala 1951, s 150ff. Se även Johnny Hagberg i *Meddelande för Föreningen för Västgötalitteratur*, 3/2003 s 11-12. De olika upplagorna finns förtecknade hos G.E. Klemming: *Ur en antecknares samlingar*, 1880-82, s 113-118.

¹⁷ Denna handskrift är planerad att utkomma i tryck under år 2008, redigerad av fil dr Lars Holm och utges av *Stiftelsen för Skaramissalets utgivande*. Om Ordboken – se Henry W. Tottie: *Jesper Svedbergs lif och verksamhet II*, Sthlm 1886, s 238 not 1.

¹⁸ Biblia, thet är then heliga skriffit på swensko efter then nyja edition oförändrad, med concordantier och nötdorftigt register. Vppå kongl. maj:tz nådiga tilstånd. Skara, tryckt af kongl. gymnasii boktryckiaren, Hermann Arnold Moeller. ”Swedbergs bibel” är en av våra sällsyntaste bibeleditioner. De flesta exemplaren skickades till de svenska församlingsmedlemmarna i Delaware, vilka lydde under Skara stift. De flesta exemplaren som idag kommer fram på bokmarknaden är hårt skurna så att Uppenbarelseboken sista kapitel är bortskurna i ytterkant.

1. Dextra sors docendi & discendi. Seu Ludus literarius. Quo tirones & juvenes, ex. script. s. & opt. auctorum selectissimis sententiis, brevi temporis spatio, sine anxia cura, una cum lingua latina, graeca & ebraea, bonos mores quasi ludendo discent. Cui praemissa est introductio, quae ludi, & dextre informandi rationem diligenter tradit. Cum gratia & privilegio s. reg. maj. Scaris, excudit Andreas Kiellberg, reg. gymnasii typograph. An. MDCCIIIX.¹⁹
2. Någre gudelige psalmer; wid åtskilliga tilfällen, af biskopen i Skara, doct. Jesper Swedberg, tid effter annan utgifne. Nu mera, med thes goda minne och tilstånd tilsammans dragne, och af trycket utgångne: at i enskylt andacht gudeligen brukas. Skara, tryckt af Anders Kiellberg kongl. gymnasii boktryckiare, åhr 1708.
3. Ungdoms regel och ålderdoms spegel, af Salomos predik. XII kapitel, förestelt i ene wiso, med thesz förklaring, i twå predikningar, hålna til afsked i Upsala åhr 1703. På egen kostnad til trycket befordradt, med kongl. may:tz nådigste frihet, af Jespero Swedberg ... Tryckt i Skara åhr 1709. af domkapitl. boktryck. A. Kiellberg.²⁰
4. Catechismi gudliga öfning. Jemte tröstrikt samtal med en högt bedröfwad siäl; angående swår kenning af ungdoms brist och annor synd. Upsatt, och uppå thesz egen bekostnad af trycket utferdat, med kongl. maj:tz nådigste frihet, af Jespero Swedberg ... Skara åhr 1709. Tryckt af domkapitl. boktryck. A. Kiellberg.²¹
5. Herre, ho tror vår predikan? I ett gudeligit bref, tå the fast sorgeliga tidender om the swenskas nederlag i Ukranien, i augusti månad innewarande åhr i wiszhet förspordes; Skara stifts församlingar förestelt af theas biskop, Jesperus: Swedberg. Tryckt i Skara åhr 1709. [A. Kiellberg.].²² Tryckt ånyo 1713.
6. Gudz barnas heliga sabbatsro; vti christeliga predikningar öfwer söndags och högtidzdags evangelierna, med kongl. maj:tz nådiga frihet, gudliga förestelt af Jespero Swedberg ... Skara, tryckt af Anders Kiellberg. =1-2. 1710-12=. [Del 1], Winterdelen. Åhr 1710. [32] , 872 s.²³
7. Betenckiande om Sweriges olycko, hwadan then härkommer: och huru wida then, igenom stora bönedagars firande, står at lindras eller botas. Af Gudz heliga ord vpsatt, och hwart redeligit swenskt barn, som sig och sitt fädernesland wel wil, at med skrifften och samwetet jemnföra, welment lemnat. Af Jespero Swedbergs ... Skara, tryckt af Anders Kiellberg, åhr 1710.²⁴

¹⁹ Stilsorterna i boken visar på tryckeriets resurser. Texterna är satta med fraktur, antikva och kursiv liksom med både grekiska och hebreiska typer. Ett förord är daterat "Brunsbo then 20 januarii åhr 1708" vilket visar att några ark kan vara tryckta redan 1707. Boken, som var tänkt att "med lust/ och lika som med lek/ lära/ jemte latinen, wackra seder", innehåller 1200 ordspråk, -stäv och sentenser på latin, grekiska, hebreiska och svenska.

²⁰ Separat finns en hyllningsdikt på latin av Emanuel Swedenborg som ofta är sammanbunden med detta arbete: Jesperi Swedbergii ... Parentis optimi, canticum svecicum, vngdoms regel och ålderdoms spegel, ex ecclesiast: c. XII. latino carmine exhibitum ab Emanuele Swedbergio, filio. Scaris, typis Kielbergianis. Ann. MDCCIX.

²¹ Ett förord är undertecknat av Sven Bierchenius och Magnus Detterberg och daterat "Skara/ then 3 october, åhr 1708 tå then stora jordbäfningen i Westergötland skedde." Här finns även en tryckt dedikation till barn och barnbarn. Nya upplagor i Skara 1729 och Stockholm 1772.

²² En andra upplaga trycktes samma år i Stockholm uti Kongl. Boktryckeriet. I denna skrift går Swedberg till hårt angrepp mot Sabbatens ohelgande och tolkar bl.a. Sveriges olycka och nederlaget vid Poltava, som ett gudomligt straff för folkets brott mot sabbatsbudet. Se vidare Johnny Hagberg i *Meddelande för Föreningen för Västgötalitteratur*, 1/2006 s 4-5.

²³ De följande två delarna av Swedbergs postilla blev aldrig tryckta.

²⁴ Samma tema tar Swedberg upp i en cirkulärskrivning, av den 26 november 1713, till stiftets prostar i anledning av en av drottningen extra utlyst böndag. Sveriges olycka har sin grund i avsaknaden av verklig ånger och syndabekännelse. Endast genom att "göra bättring i seck och asko" kan landet räddas. Inte minst på grund av att folk "apa effter någon Fransöska eller werldsens barn i thess wis och maner" gör att "then rettfderige Guden är retad worden til wrede."

8. Säkra och bewerda helsomedel; samt oförliknelig läkedom emot pestilentien. The ther aldrig hafwa slagit fehl, när the i god tro och gudzfruchtan äro brukade. Them en ypper läkiare uppenbarat hafwer. Med kongl. maj:tz nådiga frihet, utgifne af Jespero Swedberg ... Skara, tryckt af And. Kiellberg, 1711. then 9. jan.
9. Biskopens i Skara, d. Jesperi Swedbergs Bref, til thet wyrdiga presterskapet i Skara stift, angående theas begrafningar, som dö af pestilentien. Samt thesz gudeliga böne-psalm. Som i thenna fast bedröfweliga krigs och pestilens tiden, ju i enskyt andacht, brukas kan. Med kongl. maj:tz nådiga frihet. Tryckt i Skara, af Anders Kiellberg, år 1711..²⁵
10. Sweriges beklageliga tilstånd, vti ett öpet bref. Samt en gudelig böne-psalm, som i thenna fast bedröfweliga krigs- och pestilens tiden, i enskyt andacht kan brukas. Begge vpsatt, och församlingarne i Skara stift welment lemnad af : theas biskop, Jesperus Swedberg. Med kongl. maj:tz nådiga frihet. Tryckt i Skara, af Anders Kiellberg, år 1711. then 3. jan.
11. Panacea Coelestis. Himmelsk Helsomedel. Skara 1711..²⁶
12. Biskopens i Skara, d. Jesperi Swedbergs Bref til Skara stichts presterskap och församlingar, om stora bönedagars firande. Bref till Skara stifts presterskap och församlingar om stora bönedagars firande. Skara 1711.
13. Ens prestmans plicht i thesza swåra pestilenztider. Hwar om thet wyrdiga presterskapet i Skara stift welment påminnes af theas biskop, d. Jesperus Swedberg. Skara, tryckt af Anders Kiellberg år 1711.
14. Sermones censuales. I. En undersåttlig beskattnings predikan. II. Sweriges undersåtares andeliga krichshielp. Håln och utgifne af Jespero Swedberg ... Med kongl. maj:tz frihet. Tryckt i Skara af A. Kiellberg, år 1712.
15. Gudelig påminnelse af thet, som uti sidsta prestamöte, år 1712. then 17, 18, 19. junii, uti christelig förtrolighet förnemligast afhandlat blef. Welment upsatt och til thet wyrdiga presterskapet i Skara stift, utgifwen af theas biskop, Jesperus Swedberg. Tryckt i Skara af A. Kiellberg, år 1712..²⁷
16. Någre gudelige psalmer; wid åtskilliga tilfällen, af biskopen i Skara, doct. Jesper Swedberg, tid effter annan utgifne. Nu mera, med thesz goda minne och tilstånd tilsammans dragne, och af trycket utgångne at i enskyt andacht gudeligen brukas. Skara, tryckt af Anders Kiellberg. Åhr 1712..²⁸
17. Gudz barnas heliga sabbatsro; uti christeliga predikningar öfwer söndags och högtidzdags evangelierna, med kongl. maj:tz nådiga frihet, gudeliga förestellt af Jespero Swedberg ... Skara, tryckt af Anders Kiellberg. =1-2. 1710-12=. [Del 2], Wårh delen. med kongl. maj:tz nådiga frihet. Åhr 1712.
18. Jesperi Swedbergii ... Dextra sors docendi & discendi. Cum gratia & privilegio regio. Editio secunda. Scaris, ann. 1713. Excudit Andr. Kiellberg..²⁸
19. Enchiridion lexicis latino-svetici. In quo voces & phrases, quae in Ludo literario minori occurrunt, adducuntur & explicantur. In gratiam tironum, ut lingvae rudimenta latinae

²⁵ Med Swedbergs monogram i träsnitt på titelbladet. Innehåller bland annat en lång avdelning med redogörelser för pesthärjningar i Sverige. På s. 545 berättas om Jöns Hierta på Enetorp i Vånga, som 1631 träffade på en levande begravd präst i Stettin, som trots 40 år under jord var vid liv! På s. 569 och följande berättas om pigan Ester Jönsdotter i Skåne.

²⁶ Boken är ett, med undantag av titeln, ordagrant omtryck av den samma år utgivna *Säkra och bewärda helsomedel*.

²⁷ Swedberg varnar i denna skrift sitt prästerskap för fylleri och pråliga kläder och önskar att de ska bygga källare i sina kyrkor för nattvardsvinet.

²⁸ Denna upplaga innehåller endast Ludus literarius minor. För första upplagan se nr. 1 i förteckningen

- facilius percipiant, diligenter adornatum, a Jesp. Swedbergio. Scaris, ann. 1713. excudit Andr. Kiellberg.
20. Trogen förmaning til Gudz lof och fruchtan; när then herlige seger högtideligen förkunnas skulle, som Gud alszmechtig, under hans excellences, kongl. rådets och feltmarskalckens ... Magni Stenbocks kloka anförande och tappra fechtande, : then swenska krigsmachten, wid Gadenbusch i Meckelburg, then 9. decemb. åhr 1712, öfwer the danska och sachserna, i nåder förlänt hafwer. Gifwen Skara stifts inwånare af theas biskop. D. Jesperus Swedberg. Skara, tryckt af A. Kiellberg. Åhr 1713.
 21. Gudz heliga ödnalag, wid menniskions timeliga och ewiga welferd eller oferd. Wyrdsamliga föresteld, wid prestamötet, vti en christelig predikan, i Skara domkyrkio, then 17. junii 1712. Som sedan på wyrd. presterskapets åstundan, är med kongl. maj:tz nådiga frihet, af trycket utgången af Jesperus Swedberg ... Tryckt i Skara, af Anders Kiellberg, åhr 1713.
 22. Gudelig beredelse, til at werdeliga, och med welsignat efftertryck begå våra stora bönedagar. Thet wyrdiga presterskapet och Christi församlingar, i Skara stift, welment tilsend af theas biskop, d. Jesperus Swedberg. Skara tryckt af A. Kiellberg, åhr 1713.
 23. David och Nathan. Huru en Herrans tienare skal predika: helst thenna fahrliga tiden. At han, med sitt wollande, hwarken Gud eller menniskior förtörnar: och huru thet uptagas bör. För thet wyrdiga presterskapet i Skara stift, af Gudz ord troliga framstelt, af theas biskop, Jesperus Swedberg. Tryckt i Skara, af Anders Kiellberg åhr 1713.
 24. Doctrinae coelestis compendium minus: ex locis theologicis Matth. Hafenrefferi collectum. Et in usum scholarum editum. Cum grat. & priv. s.r. maj. Scaris, typis Kelbergianis, ann, MDCCXIV.²⁹
 25. En liten bok, innehållande ens christens tro och lefwerne. Utdragen af d. Matth. Hafenrefferi här wedertagen scholebok. Och nu å nyjo förswenskad. Skara, tryckt af Anders Kiellberg, åhr 1714.
 26. Kongl. maj:tz wår allernådigste konungs bref, angående 1. Inrikes ährenders fördelande i tre expeditioner. 2. Kongl. maj:tz högsta ombudzman. Högsta ombudsmannens bref, 1. Om thesz egenteliga embete. 2. Om eder och sabbatsbrotts hemmande. Biskopens påminnelse och åtwarnings skriffthet om. Til thet wyrdiga presterskapet, samt gymnasii och schole betiente i Skara stift. Skara, tryckt af Andes Kiellberg, åhr 1714.
 27. Kongl. maj:tz högsta ombudzmans helsosamma rettelsor, öfwer några inritade miszbruk emot kyrkiolagen. Jemwel biskopens, i anledning ther af, samt. kyrkiolagen, kongl. bref och förra visitationer, angelägna påminnelser, til lärare och åhörare i thesz sticht. Skara, tryckt hos sal. Kiellbergs enckia.
 28. Lexicon. In qvo voces latinae, ebraeae et graecae, nec non phrases difficiliores, qvae in Ludo literario extant, fideliter explicantur. Studio auctoris diligenter constructum. Et in usum scholae Scaensis, cum gratia & privilegio regio, editum. Scaris, praelo Kiellbergiano. Anno MDCCXV.
 29. Schibboleth. Swenska språketz rykt och richtighet. Med kongl. maj:tz nådiga frihet, och wederbörandes skärskodande och tilstånd, upsatt och utgifwit af Jesper Swedberg ... Skara, tryckt hos sal. Kiellbergs änckio, åhr 1716.³⁰

²⁹ Hafenreffer, Matthias, 1561-1619

³⁰ Titeln har sin förklaring i Domarboken 12:6. Swedbergs skriver: ”Tå the Gileaditer bodo Ephraemiten säija; Schibboleth; så sade han/ Sibbolet: och kunde icke rett säija thet ut. Så togo the honom fatt/ och dråpo honom wid ferjostaden å Jordan. Så, at på then tiden föllo af Ephraim tu och fyratijo tysend.”

Svenska språket var ett av Swedbergs största intressen. Han fick utstå mycket kritik för sina språkliga reformförslag. Hans språkliga reformförslag presenterades för första gången vid 1695 års biskopsmöte och vidareutvecklades sedan i denna skrift.

I denna bok beskriver han även faran i det hårmode som han bekämpade på olika sätt nämligen fontangerna. Swedberg menade att det var ett djävulens påfund som gripit människorna. I Schibboleth finns även en berättelse

30. Biskopens i Skara; d. Jesper Swedbergs Rettmätiga heders försvar, emot ... Urban Hiernes obetenckta skriffit emot thesz Schibboleth, angående swenska språkets retta skrifart, upsatt och framgifwit åhr 1719. then 13. maji. Senare dehl. Skara, tryckt af Herman A. Müller. Gymn. boktr.³¹
31. Casa pauperum, gaza divitum. Thet är: fattig koiija, rik mans skatt. Med flit efftersökt: lyckeligen igenfunnen: afwundzlöst wisad allom, som på yttersta domen wilja beståndande blifwa, af biskopen i Skara, d. Jesper Swedberg. Med kongl. majj:tz nådigste frihet, af trycket utgången åhr 1723. Skara, tryckt hos kgl. gym. boktr. Herm. A. Möller.
32. En gudelig barna cateches til ungdomens tjenst i the swenska församlingar utom riket. Utdragen af biskopens i Skara, d. Jesper Swedbergs Catechismi gudeliga öfning. Med kongl. majj:tz nådigste frihet. Skara, tryckt hos kongl. gymnas. boktr. Herm. A. Möller.
33. Festum magnum. Stora syndares store högtid, firad och beskrifwen af biskopen i Skara d. Jesper Swedberg. Skara, tryckt hos kongl. gymnas. boktr. Herm. A. Möller åhr 1724.
34. Biskopens i Skara, d. Jesper Swedbergs Bref til alla som Gud fruchta, enkannerliga til thet wyrdiga presterskapet i Skara stift, angående en förvnderlig syn, och betenckeligit tal, som i Skara domkyrckio om nattetid then 11. april åhr 1723. sig tildragit hafwer. Skara, tryckt hos kongl. gymnas. boktr. Herm. A. Möller.³²
35. Biskopens i Skara, d. Jesper Swedbergs Gudeliga betenckande om then owahnliga wäderleken, och thet städiga regnandet, som synes wilja förderwa säden och gräset på jorden. Och huru then wrede guden skal blidkas. Skrifwit och utgifwit then 17. julii, åhr 1725. Skara, tryckt hos kongl. gymnas. boktr. Herm. A. Möller.
36. America illuminata, skrifwen och utgifwen af thes biskop, doct. Jesper Swedberg, åhr 1732. Skara, tryckt hos Herm. A. Moeller, kongl. gymnas. boktr.

Skaratomyckeriets vidare öden

Efter Anders Kiellbergs död 1715 drevs tryckeriet av hans änka. Tysken Herman Arnold Möller övertog tryckeriet 1717 och fick även vara med om den stora branden 1719 som även lade tryckeriet i aska. Möller arbetar upp tryckeriet och 1733 har det tre pressar. Möller dör 1753 och hans änka Catharina Elisabet innehar därefter tryckeriet till år 1766 då hon anhåller om Kungl. Maj:ts konfirmation på boktryckeri-privilegierna för sin broder Johan von Cölln³³ vilken en tid hade förstått tryckeriet. Denne var medicine doktor men ingen lysande tryckare. Ett flertal grava anmärkningar riktas mot tryckeriet och dess ägare och med hot om indragning av privilegierna. Cölln överlåter 1792 tryckeriet på Frans Jacob Lewerentz som åter får fart på tryckverksamheten. Han hade lärt sitt yrke i Greifswald.³⁴ Denne kom året efter, 1793, att börja ge ut Skara Stifts-Tidning, 1813 Skara Tidning och 1817 även Mariestads Weckoblad. Samma år dog Lewerentz och tryckeriet såldes 1824 till Karl Magnus Torin. 1832

om ett barnlik som grävs upp på Habo kyrkogård och som just hade en fontang på huvudet. Swedberg återger även den predikan som kyrkoherden i Habo, Mart. Seth, höll och som också benämns Fontangpredikan (Schibboleth s 415ff).

³¹ Endast del II utkom. Den första delen förbjöds. Denna andra del är dock skarp nog. Swedberg antyder redan på första textsidan att Hierne är av Lucifers anhang. Boken trycktes samma år som tryckeriet i Skara brann ner.

Hirnes skrift som Swedberg svarar på heter Ortografia Svecana och är från 1716 och fick tryckas utan titelblad.

³² Skriften handlar om en märklig syn som klockaren Hans Danielsson hade haft i Skara domkyrka. Han uppmanas att gå till Swedberg och meddela vad han hört och sett. Budskapet var att: ”ther the icke öfwer gifwa swordom, hordom och giordar, skal them ett stort straff öfwerkomma” – ett budskap som passade helt in på Swedbergs aversion mot dessa företeelser. Se vidare Johnny Hagberg i *Meddelande för Föreningen för Västgötalitteratur*, 3/2006 s 3-5.

³³ Var Linnelärjunge och tryckte en avhandling i Skara 1756: *Specifica Canadensium*.

³⁴ G.E. Klemming och J.G. Nordin: *Svensk Boktryckeri-historia 1483-1883*, Sthlm 1883, s 262f.

såldes tryckeriet åter och köpare var Peter Hedenius. Efter ett år lades Skara Tidning ned men redan efter ytterligare två år startades tidningen Skara Annonsblad som kom ut åren 1835-36.

Artikelförfattare: Johnny Hagberg